



## تاریخ تحولات کتاب گویا در ایران

سعید محمدیاری

### ..... اشاره

تجربه نشان داده کتاب صوتی یا کتاب گویا به سرعت در جوامع مختلف جایگاه و مقبولیت خوبی پیدا کرد. عموم مردم و اقشاری مانند نابینایان از آن استقبال کردند. معمولاً انسان‌ها در جوامع مدرن بیشتر به گوش کردن رغبت دارند تا خواندن. اما نابینایان مجبورند از گوش به جای چشم استفاده کنند و به این روش مطالعه نمایند، بنابراین کتاب گویا برای آنها یک ضرورت است. مقاله حاضر تحولات کتاب گویا در غرب و در ایران را پیگیری و بررسی می‌کند.

.....  
قطار در سال ۱۸۶۲م به هنگام نجات جان یک کودک به شدت آسیب دید و شنوایی خود را از دست داد و ۶۹ سال از عمرش ناشنوا بود.<sup>۱</sup> نسل‌های بعد اختراع او را تکمیل کردند و بالاخره گرامافون به بازار آمد. گرامافون اولین دستگاهی بود که صدا را ضبط و ذخیره و سپس پخش می‌کرد. پس گرامافون نوعی دستگاه پخش موسیقی که بر مبنای فونوگراف و اختراع توماس ادیسون امریکایی، است. گرامافون نخستین بار در دوره مظفرالدین شاه قاجار (-۱۲۶۹ ۱۳۲۴ق) به ایران وارد شد. نخستین کلام فارسی که در گرامافون ضبط و شنیده شد، کلام و صدای مظفرالدین شاه در تأیید قانون مشروطه در ۱۳۲۳ق بود. نخستین گرامافون‌های وارد شده به ایران، گرامافون‌های بوق‌دار، با بوقی بسیار بزرگ و اغلب زرنگار و جعبه‌ای مستطیل شکل و بلند بودند. صفحه این گرامافون‌ها استوانه‌ای شکل بود و همین خصیصه آنها را از گرامافون‌های بعدی، که صفحه‌هایشان بشقابی شکل بود، متمایز می‌کرد. نخستین گرامافون صفحه استوانه‌ای که به معرض دید عموم گذاشته شد، گرامافونی بود که برای جلب کردن اذهان عمومی در قهوه‌خانه‌ای در شرق میدان شمس‌العماره تهران به صدا درآمد. شرکت انگلیسی «ماسترز و بیس» نخستین شرکت فرنگی بود که پس از مشاهده علاقه عمومی به گرامافون درصدد صدور انبوه گرامافون‌های

متأسفانه اطلاعات دقیقی از نخستین فعالیت‌ها در این زمینه ثبت و مکتوب نشده است. در گذشته‌ها یعنی حدود یک قرن قبل اولین دستگاه ضبط و پخش صدا، گرامافون بود. حتماً کسانی کتاب‌هایی را روی صفحه گرامافون ضبط کرده‌اند ولی هیچ‌یک از اینها را سراغ نداریم منظورم ایران است ولی در اروپا و آمریکا، در موزه‌ها، نمونه‌هایی از گرامافون و صفحه‌های شامل کتاب گویا هست. اما در ایران معلوم نیست چه کسی و کجا و چه کتابی را روی صفحه ضبط کرده و الآن آن صفحه‌ها دست کیست؟  
بر اساس تحولات در عرصه فناوری و ورود وسایل مدرن، حتماً کتاب گویا هم متحول شده است؛ اما این تحولات ضبط و ثبت نشده است. این مقاله برای اولین بار درصدد پیدا کردن اسناد و مدارک این تحولات و بررسی آنها است. البته قلمرو این بررسی‌ها فقط ایران است.

### دوره‌های تولید و عرضه کتاب صوتی دوره گرامافون:

نخستین مقطعی که بشر موفق به ضبط صداها و از جمله صدای خود شد و توانست صدا را ذخیره کند، وقتی بود که ادیسون (-۱۸۴۷ ۱۸۳۱م) فونوگراف را اختراع کرد. او در سال ۱۸۷۷م یعنی حدود ۱۴۰ سال قبل دستگاهی اختراع کرد که می‌توانست ارتعاشات صدای انسان را ضبط کند.<sup>۱</sup> لازم به یادآوری است ادیسون در سانحه یک

۱. نوابغ و مشاهیر جهان، ص ۴۸-۵۰.

۱. دانشنامه دانش گستر، ج ۱، ص ۱۲۷-۱۲۶.

ساخته خود در نوع بوقی کیفی به ایران برآمد. کاربرد اصلی گرامافون، پخش و شنیدن موسیقی بود. از نخستین تصنیف‌های فارسی ضبط شده به وسیله گرامافون تصنیف «در ملک ایران» و «عروس گل از باد صبا» در خور ذکر است. با گسترش ورود گرامافون به ایران، رفته رفته شغل تعمیر گرامافون، گرامافون سازی، نیز پدید آمد. نخست، ساعت‌سازها و سپس تعمیرکاران چرخ خیاطی به تعمیر گرامافون، که دانش فنی چندانی نیاز نداشت، پرداختند.

اما کم کم ایرانیان متوجه شدند گرامافون غیر از توزیع و شنیدن موسیقی، کاربردهای دیگر هم می‌تواند داشته باشد. مهم‌ترین کاربرد سیاسی‌اش را در دوره تصویب مشروطیت گزارش کردیم.

تنها یک خبر و گزارش مهم درباره ضبط کتاب و کتاب صوتی هست، یکی از فرزندان مرحوم احمد پوستچی از معلمان با سابقه و دارای خدمات به نابینایان در قم از قول پدرش می‌گفت: کسی در رشت به نام میرزا بود که در سال ۱۳۱۵ و ۱۳۱۶ کتاب‌های گلستان و بوستان و قرآن را روی صفحه گرامافون ضبط و در اختیار نابینایان قرار می‌دهد.

پس از گرامافون، ضبط صوت و نوار کاست آمد. خبری از آقای محمدحسن وجدانی نژاد و از دکتر خزائلی هست که هر کدام مدعی نخستین تولید کتاب گویا هستند. اما منظورشان روی کاست است.

یک نکته مهم در ایران این است که اسناد صوتی مثل صفحه یا کاست توسط آرشیو ملی و دیگر آرشیوها نگهداری نمی‌شود. همچنین کتابخانه‌ها و مردم هم آنها را دور می‌ریزند. لذا سرنخی از اولین‌ها وجود ندارد.

اما کتاب گویا در اروپا و آمریکا به سرعت رو به پیشرفت بود. آمریکا زودتر از دیگر کشورها به اهمیت و نقش کتاب گویا پی برد و تولید آن را شروع کردند. انجمن کتابداران آمریکا، تحقیقی در سال ۱۹۲۹ میلادی انجام داد که طی آن مشخص شد کمتر از ۱۵ درصد افراد نابینا، توانایی و مهارت لمسی برای خواندن خط بریل و لذت بردن از کتاب خواندن را دارند. در پاسخ به نیاز نابینایان، دکتر روبرت اروین، مدیر اجرایی بنیاد نابینایان آمریکا، برنامه‌ای را برای ضبط کتاب روی صفحه‌های گرامافون شروع و اصطلاح «کتاب گویا» (Talking Book) را نیز برای این نوع کتاب انتخاب کرد. البته پیش از آن هم فکر گویا کردن کتاب‌ها روی صفحه‌های گرامافون، در جلسات انجمن کتابداران آمریکا مطرح شده بود، اما هزینه‌های انجام این کار بسیار بالا بود. حتی پس از شروع برنامه دکتر اروین (که خودش هم نابینا بود)، همواره به فکر یافتن راه‌هایی برای کاهش هزینه‌های تولید کتاب گویا بودند. در سال ۱۹۳۵ رئیس جمهور وقت آمریکا، بودجه نسبتاً خوبی را به تولید کتاب‌های گویا اختصاص داد و کتابخانه کنگره آمریکا، مسئول انجام این پروژه شد. به این ترتیب، سایر کتابخانه‌های ملی و محلی نیز این کتاب‌ها را از کتابخانه کنگره آمریکا دریافت کرده، به نابینایان امانت می‌دادند. در طول سال‌های بعد، در عین حال که سرمایه بیشتری به این کار تخصیص می‌یافت، تلاش‌هایی نیز برای کاستن هزینه ضبط کتاب‌ها و ارتقای کیفیت و نیز انطباق آنها با استانداردها انجام شد.

#### دوره ضبط صوت و کاست:

در کشورهای پیشرفته اندک اندک دستگاه‌های ضبط، ذخیره و پخش صدا پیشرفته‌تر شده، و گرامافون جای خود را به محمل‌های دیگر و سرانجام به نوار کاست داد. در اندک فاصله زمانی، فعالیت‌های گسترده‌ای برای تولید کتاب گویا، توسط سایر مؤسسات در اقصی نقاط جهان آغاز و پس از مدتی، حتی متن برخی مجله‌ها نیز روی نوار ضبط شد. این مجله‌ها که اغلب از میان نشریات محبوب و پرخواننده انتخاب می‌شدند،

مجله‌های گویا نامیده شدند.

در سال ۱۹۴۱، در ضبط چند کتاب گویا، از جلوه‌های شنیداری استفاده شد. برای مثال، در کتابی که درباره زندگی موتزارت بود، قطعاتی از موسیقی پیانو نیز ضبط شد و یا در کتابی که در خصوص عادت‌های پرندگان بود، صدای آوای آنان نیز به کار گرفته شد.

این کار به ویژه از آن نظر که مخاطب اصلی این کتاب‌ها نابینایان بودند، کمک زیادی به درک فضای کتاب و انتقال برخی مفاهیم می‌کرد. هم‌چنین، کتاب‌های گویا ابزار مناسبی برای آموزش موسیقی به صورت عملی و شنیداری محسوب می‌شوند.

در سال ۱۹۵۲ بر میزان اهمیت ضبط کتاب برای کودکان و نوجوانان تأکید شد. به این ترتیب، کتاب گویا از انحصار بزرگسالان خارج و کتاب‌های کودکان و نوجوانان نیز به چرخه کتاب‌های گویا وارد شد. البته کتاب‌های کودک معمولاً دارای عکس و تصویر هستند؛ نیز لحن آن باید متناسب با روحیه و ذهنیت کودک باشد. آنچنان نباشد که کودکان از گوش سپردن به آن فرار کنند. به این دلایل تولید کتاب گویا برای کودکان اندکی مشکل‌تر است.

در ایران تلاش برای فراهم آوری مواد خواندنی مناسب نابینایان، به کمتر از صد سال پیش بازمی‌گردد که عده‌ای از ارامنه اصفهان، برخی کتاب‌ها را به بریل برگرداندند. اما نخستین مؤسسه‌ای که رسماً برای خدمت به نابینایان تأسیس شد، مؤسسه‌ای بود که دکتر خزائلی، در دهه چهل بنیانگذاری کرد. در سال ۱۳۴۹ شمسی، دولت مؤسسه ملی بهزیستی نابینایان را تأسیس کرد که بعدها با همکاری انجمنی که دکتر خزائلی بنیان نهاده بود، به تهیه و توزیع کتاب‌های بریل و گویا برای نابینایان اقدام کرد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و تأسیس سازمان بهزیستی کشور، مؤسسه ملی نیز به «سازمان بهزیستی خدمات نابینایان رودکی» تغییر نام داد.

احتمالاً آقای خزائلی به دلیل عدم تعلق خاطر به خط بریل، به کتاب صوتی روی آورده بود. ایشان چند دستیار داشت که کتب و نشریات را برایش می‌خواندند. اما یک نکته مهم این است که آقای محمدحسن وجدانی نژاد به هنگام مصاحبه با ایشان می‌گفت: اینجانب وقتی برای تدریس در ابابصیر اصفهان، از شیراز به اصفهان منتقل شدم و در دانشگاه اصفهان مرکزی به نام مرکز مشاوره نابینایان تأسیس و یکی از کارهای این مؤسسه گویاسازی کتب بود و اولین کتب گویا را در آنجا تولید کردیم. اما اقدام آقای وجدانی نژاد در گویاسازی کتب حدود سال ۱۳۵۳ بوده است. البته هنوز دقیقاً معلوم نیست چه کسی یا چه مرکزی و در چه سالی اولین کتاب گویا را تولید و آن چه اثری بود.

با اختراع ضبط صوت و نوار کاست امکان بسیار مهم دیگری برای مطالعه نابینایان فراهم شد؛ برخی افراد کتاب‌ها را روی نوار کاست ضبط کرده تا نابینایان آنها را مطالعه کنند. استفاده از کتاب‌های گویا در اوایل دهه ۱۹۳۰م آغاز شد و باعث حضور بیشتر دانش‌آموزان نابینا در مراکز آموزشی و افزایش کتاب‌های آنان گردید. سرعت خواندن به این روش سه برابر خواندن کتاب‌های بریل است.<sup>۱</sup> در گذشته دستگاه‌هایی مانند ریل، ریل کاست، دک و تکثیر کننده برای ضبط به کار می‌رفتند؛ کتاب روی نوار ریل ضبط می‌شد و مصحح غلط‌ها و اشکالات گفتاری آن را برطرف می‌کرد، سپس متون اصلاح شده از نوار ریل به نوار کاست انتقال می‌یافت.

#### دوره رایانه:

با پیشرفت فناوری رایانه‌ای برخی مراحل مانند ضبط بر روی نوار ریل و یا

1. Talking Magazines

2. owenfeld, Berthold, Research in the Education at Blind, p 587.

گويا منتشر می‌شوند، دارای اهمیت خاصی هستند. زیرا این آثار از ابتدا، به منظور گويا شدن، ترجمه و تدوین می‌شوند و امتیاز تکثیر آنها نیز در انحصار ناشر است.

کتابشناسی ملی ایران، از سال ۱۳۷۳، کتاب گويا را به عنوان یک قالب مستقل، در مجموعه آثار منتشر شده در ایران تلقی و کتاب‌های گويا را در هر کتابشناسی، با مشخصات کامل معرفی می‌کند. البته در سال ۱۳۷۴ نیز فهرستگان کتاب‌های گويای ایران منتشر شد. (فهرستگان کتاب‌های گويای ایران، تهران، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۴). این کتابشناسی ۱۰۶۹ کتاب گويا را که در ۱۵ مرکز نگهداری می‌شود، معرفی کرده است.

مراکز تولید کننده کتاب گويا هیچکدام گرایش دینی و مذهبی نداشتند، از اینرو عناوین اسلامی گويا شده بسیار اندک بوده است. از اینرو چند نهاد دینی در قم تولید کتاب گويا در موضوعات علوم قرآن، علوم حدیث، کلام، فقه و دیگر شاخه‌های علوم اسلامی را آغاز کرده‌اند. حتی نشریات دینی در دهه اخیر گويا شده است. مؤسسه امام رضا(ع) به سرپرستی محمد عبدالهیان، دو مجله قرآنی بینات و بشارت را منتشر می‌نماید. البته این دو بینایی است و برای روشندان، مجله سپیده باوران را منتشر می‌کند. دفتر فرهنگ معلولین با رویکرد تولید کتب بریل، گويا و مرجع برای معلولین از جمله روشندان در مهرماه ۱۳۹۰ تأسیس شد. این دفتر جهانی است و نیازمندی‌های معلولین و روشندان کشورهای مختلف را تأمین می‌نماید. تا کنون هزاران ساعت کتاب گويا تولید کرده است.

#### مآخذ

«تصویری گويا از کتاب گويا»، لیلای (رؤیا) مکتبی‌فرد، پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان، ش ۴۰، ص ۴۵ - ۴۶؛ دانشنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی، پوری سلطانی و فروردین راستین، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۷۹؛ دانشنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی، پوری سلطانی و فروردین راستین، تهران، ۱۳۷۹؛ دکتر خزائی، قم، دفتر فرهنگ معلولین، ۱۳۹۱؛ کاتولوگ دفتر فرهنگ معلولین، قم، ۱۳۹۰؛ مجله سپیده باوران، شماره‌های متعدد؛ مصاحبه با آقای محمدحسن وجدانی نژاد (در همین مجله، همین شماره)؛

Kent, Allen (1978), "Talking Book", Encyclopedia of Library and Information Science, V.30. P. 70 - 94



A

کاست، به تدریج حذف شد و گوینده کتاب را به صورت مستقیم با رایانه و یا وسایل ضبط کننده جدید آماده می‌کند.

ضبط: گوینده با توجه به تخصص خود کتابی را انتخاب کرده و پس از مطالعه و علامت گذاری، به ضبط آن می‌پردازد. ضبط کتاب‌ها به دو صورت انجام می‌گیرد:

۱- ضبط استودیویی: در این روش گوینده طبق برنامه زمانی از پیش تنظیم شده در استودیو حاضر می‌شود و به همراه صدابردار به گویندگی می‌پردازد؛ ویرایش هم در همان جا انجام می‌شود.

۲- ضبط آزاد: در این روش گوینده کتاب را تحویل گرفته و در منزل خود و با وسایل و تجهیزاتی که به وی داده می‌شود، به خواندن و ضبط کتاب می‌پردازد، سپس اشکالات تشخیص داده شده توسط مصحح را برطرف می‌کند.

در این روش - کتاب‌های گويا- محاسن و معایبی هم وجود دارد: از محاسن این روش این است که سرعت خواندن بسیار بالا می‌رود، کتاب‌های گويا حجم بسیار کمتری نسبت به کتاب‌های بریل اشغال می‌کنند، تهیه کتاب‌های گويا راحت‌تر است، با استفاده از فناوری جدید<sup>۱</sup> می‌توان آن را در هر مکانی استفاده نمود.

معایب: وسایل تهیه کتاب‌های گويا کمیاب، گران و آسیب‌پذیرند و دستیابی به نیروهای مجرب و متخصص هم دشوار است.

با ابداع رایانه، امکانات مطالعاتی فراوان مانند کتابخانه الکترونیک، کتاب‌های اینترنتی و ... برای همگان فراهم شده است؛ نابینایان نیز می‌توانند با فراگیری این فناوری و سخت افزارها و نرم افزارهای مختلف آن در این زمینه پیشرفت کنند. با در اختیار داشتن حافظه‌هایی با حجم بالا و نرم افزارهای خاص می‌توان نوارهای کاست را به صورت فایل‌های صوتی روی رایانه حفظ و نگهداری کرده و کتابخانه‌های شخصی ایجاد نمود.

#### کارنامه تولید کنندگان

سازمان رودکی، ابتدا کتاب‌های درسی مدارس را نیز ضبط می‌کرد، اما بعدها حوزه خدمات آن تنها برای بزرگسالان و در حیطه کتاب‌های غیردرسی مشخص شد و تولید کتاب‌های درسی به صورت گويا و بریل، به سازمان کودکان استثنایی که وابسته به وزارت آموزش و پرورش است، واگذار گردید.

در حال حاضر، سازمان رودکی یکی از فعال‌ترین سازمان‌های ایران در حوزه تولید کتاب گويا به ویژه برای بزرگسالان است که ضبط این کتاب‌ها را توسط گویندگان حرفه‌ای یا داوطلب انجام می‌دهد و کتابخانه گويای آن یکی از غنی‌ترین کتابخانه‌های گوياست. رودکی به جز این کتابخانه، دو کتابخانه دیگر، یکی مختص کتاب‌های بریل و یکی با مجموعه‌ای از کتاب‌های بینایی در اختیار دارد. کتابخانه بینایی در حقیقت، منبع اصلی گویندگان و نابینایان برای انتخاب و ضبط کتاب روی نوار است.

از طرفی، مدرسه نابینایان خزائی، با کمک سازمان کودکان استثنایی، به تولید کتاب‌های درسی گويا برای تمام دانش‌آموزان نابینا اقدام و برای انجام این مهم، استودیوهای ضبط کتاب نیز دایر کرد.

اما نه مؤسسه‌ای که نام بردیم و نه سایر مؤسسه‌ای که بعدها در زمینه تولید کتاب گويا فعال شدند، مانند «کتابخانه عمومی حسینیه ارشاد» و «مؤسسه نهادگذاری مطالعات علمی و پژوهشی گويا»، هیچ یک مشخصاً به ادبیات کودکان نپرداختند و در این زمینه، فقط کتاب‌های درسی کودکان و نوجوانان، به کتاب‌های گويا تبدیل شد.

در سال‌های اخیر، یک ناشر ایرانی (نشر ماه‌ریز) نیز به تولید کتاب گويا در قالب نوار کاست اقدام کرده است. اگر چه تعداد این نوارها در حال حاضر دو یا سه عدد بیشتر نیست، از این حیث که این نوارها دقیقاً به نام کتاب

۱. مانند لوح‌های فشرده و یا MP3 Player